

СЛОВО І ОБРАЗ У СИСТЕМІ ЛІТУРГІЙНОГО ДІЙСТВА

Стаття присвячена осмисленню проблеми слова й образу в системі літургійного дійства. Значна увага приділяється літургії як сакральньо-естетичному феномену, як синтезу вербального та візуального аспектів.

Розгляд проблеми "слово й образ у системі літургійного дійства" — це ще одна зі спроб реконструкції символічної мови сакральної культури, яку необхідно розпочати з поняття "літургія". У християнській традиції літургія розглядається як "найважливіше з християнських богослужінь, яке виражає головні ідеї християнського світогляду й основні цілі християнської церкви" [1]. Богослови, спираючись на євангельський сюжет, зазначають, що вона була встановлена Ісусом Христом напередодні його тяжких випробувань. У ній бачать не тільки згадку, а й повторення Його Останньої Вечері з апостолами.

Літургійний ритуал можна розглядати як повернення в надприродний, позаісторичний сакральний літургійний час, коли Христос приносить себе в жертву за гріхи людства. Ця подія не тільки згадується, а й здійснюється, частково відтворюється. Через неї те, що належить до минулого, стає фактом теперішнього. Подія ж, яка перебуває під знаком "вічності", продовжує існувати і знову здійснюватися. Цим вічним актом як результатом того, що одного разу вже була жертва, підтримується ідея про спасіння людства — одна з головних у християнській культурі. Так у літургійному ритуалі відтворює себе людина і культура.

Літургійний ритуал — як високе видовище Таємної Вечері Христа, символічно передає Його життя від ясел Віфлеємських до Вознесіння на небо. Проскомідія — перша частина літургії — символізує таємниче народження Ісуса Христа у Віфлеємських яслах, перша частина літургії оглашених — життя Спасителя до виходу на проповідь, читання Євангелія — проповідь народу. Літургія вірних — третя частина літургії — символічно розповідає про Його страждання,

смерть, Воскресіння і Вознесіння на небо [2]. Символічний смисл літургії доноситься до віруючого як вербальними (сакральне слово), так і візуальними (сакральний образ) засобами.

Літургійні слово і образ мають символічний смисл, який особистість пов'язує з вищими, божественними початками буття. За Павлом Флоренським, символ виступає речовим втіленням духовності, а тому він чуттєво сприймається, не ховаючи і не затемнюючи духовної сутності, а розкриваючи її [3]. Якщо розглядати іконописний образ і літургійний текст як символи, то згідно з християнською традицією, вони є одиницями буттєвими і не лише означають щось інше, але й є реальними носіями того іншого, вони є двоєдиними за своєю природою. І в іконі, і в священному літургійному слові, як в символах, об'єднуються два світи — той, до якого вони, як символи, належать предметно, і той, на який вказують, означенням якого є. Можемо сказати, що релігійна традиція розглядає ікону і літургію як такі, що мають внутрішній зв'язок з тим, що символізують, наділяє їх духовною силою того, що означають, хоч би частково. Тому вони не просто означають, але і реально являють те, що позначають, тобто є носіями енергії архетипу. В цьому їх літургійність, літургійність слова і образу. Через їх посередництво віруючий має перенестися в інший світ, отримати спілкування з ним. На досягнення цієї мети спрямоване літургійне дійство, яке у церкві східного обряду представляє синтез мистецтв, орієнтованих на створення деякого унікального духовно-матеріального середовища, потрапляючи в яке, людина б отримала можливість реального залучення до світу вищої духовності. На досягнення цієї мети спрямовані слово і образ, включені в систему літургійного дійства.

Три головні постулати християнства мали вплив на розуміння значення слова та образу в християнстві. Перший, більш песимістичний, говорить, що Бог як первопричина і Творець світу є такий, що не виражається ні в слові, ні в образі. Два інших вселяють оптимізм в душу того, хто прагне пізнати християнство. Перший міститься в початкових словах Євангелія від Івана: "Спочатку було Слово і Слово було у Бога..." (їв. 1:1–3). Своїм Словом Бог створив світ і людину. І якщо слово стоїть біля початків, то недаремними є і людські слова. Ще більше зміцнює в цій думці догмат про Втілення Ісуса Христа. Втілення зіставляється з вираженням думки в слові. Як божественний Логос став в Христі посередником між Богом і людьми, так і людське слово може бути посередником істини. Звідси походить надія християн на можливість словесної комунікації з Богом (у значенні естетичної комунікації з намаганням відчувати, пережити). Окрім того, Втілений Бог означає Бог зображуваний. Так стверджують право на буття слово й образ, комунікація з Богом на їх основі.

У християнстві, як релігії Писання, важливе значення має словесна комунікація, слово. Й ікона осмислюється як репрезентація слова. У слові, писав О. Потебня, ми розрізняємо: зовнішню форму, членороздільний звук, зміст, який об'єктивується посередництвом звуку, і внутрішню форму, етимологічне значення слова. Внутрішній формі слова, за О. Потебнею, відповідає образ чи система образів у художньому творі, які позначають, символізують його зміст, для опредмечення якого і виникає слово. Завдяки внутрішній формі слова, той, хто його вимовляє (в нашому випадку — це священник, диякон), дає напрям думці того, хто його слухає [4]. Так діє і слово в релігійному культі, слово, яке має ряд компонентів з різною психолого-пізнавальною природою. Дослідниця Н. Б. Мечковська називає такі: 1) віру як психологічну установку приймати певну інформацію і слідувати їй незалежно від ступеня її правдоподібності й доведеності, часто всупереч можливим сумнівам; 2) міфопоетичний (наочно-образний) зміст; 3) теоретичний (абстрактно-логічний) компонент; 4) інтуїтивно-містичний зміст [5]. Названі компоненти свідчать про різноманітність психологічної природи релігії, а, в зв'язку з цим, і про її особливу силу, яка проникає у свідомість.

Три функції мови, які виділяє Р. Якобсон, можна застосувати і до аналізу функцій слова та образу, як такого, що втілює слово, у тому числі і в системі літургійного дійства: це повідомлення інформації; експресивно-емотивна (вираження свого ставлення до того, що повідомляється); спонукально-настановча (регулювання поведін-

ки адресата повідомлення) [5]. Остання має свої вияви в словесній магії, зокрема, в молитві, і в іконі, як у молитві візуальній. Ця магичність є наслідком священності текстів, які інтерпретуються як такі, що мають божественне походження, а, отже, вимагають до себе особливого ставлення — гаранту їхньої цілісності та незмінності.

"Священні тексти для української етнічної спільноти, — зазначає В. Зема стосовно релігійного життя України XVI—XVIII століть, — забезпечували виживання традицій і спадщини народу. Відповідно теорія слова являла собою моноліт сакрального дискурсу, відхід од якого означав як перебудову національного міфу, так і внутрішньої організації культури. Тому важливим було збереження священної мови, яке асоціювалося із збереженням Писання. Вважалося, що про сакральне потрібно говорити сакральною. Відступ від традиції розцінювався як зрада православ'ю. Всі форми мови сприймалися як безпосереднє віддзеркалення релігійних сутностей і церковних догматів. Здавалося, що зміна форми слова таїть за собою викривлення сутності релігійного почуття чи церковного культу. Прибічники церковної старовини противилися зміні слів, оскільки через цю зовнішню зміну, вважали вони, піддається викривленню внутрішня сутність" [6]. Звідси — ставлення до слова як до магичної сили, деяке неконвенціональне трактування мовного знаку в православ'ї, тобто уявлення про те, що слово — це не умовне позначення якогось предмета, а його частина, виголошення ритуального імені може викликати присутність того, хто названий, наприклад, Ісуса Христа, Божої Матері, помилка ж у словесному ритуалі вважалася неприпустимою. Ототожнюючи знак і позначуване, слово, образ і предмет, ім'я речі і її сутність, міфологічно-релігійна свідомість приписувала слову, як і образу, трансцендентальні властивості: магичні, божественні, священні. В атмосфері православного богослужіння посилювалося неконвенціональне (безумовне) ставлення і сприйняття віруючими мовного знаку, коли воно ніби розливалось по всій словесній оболонці храму, а паралельно цьому посилювався фідеїзм віруючих стосовно слова, ріс фасцинуючий (навіюючий) вплив слова на психіку і відбувався містичний вихід за межі слова, до спілкування з Богом, єднання з ним. Такими властивостями характеризується слово в православному релігійному ритуалі. Це літургійне слово є символом, ідеалом і має всі властивості художнього твору. Його функція полягає в тому, щоб викликати в слухача (глядача) естетичні переживання, почуття притягальної краси слова, бажання повторити його — вчитатися, вслухатися в текст, ніби вбираючи його в себе

І розчиняючись у ньому, співпереживаючи його звучанню чи смислу.

Естетичне сприйняття мови, як віра в магію слова, пов'язане з роботою правої півкулі головного мозку. Це область емоційного, чуттєво-конкретного, алогічного; тут те, що здається суб'єктивним, є важливішим реально існуючого. Художня свідомість, як і свідомість, яка вірить в магію слова, не тільки мириться з незрозумілими і темними місцями в значимих текстах, але й має потребу в смисловій непрозорості ключових формул,— зазначає Н. Б. Мечковська [5]. Релігійно-магічне й естетичне сприйняття слова нероздільно зливаються.

В естетичному плані до мови підвищено чутливість до зовнішньої, формальної сторони звуків. Естетичний прояв мови пов'язаний з формою повідомлення. Про це писав відомий історик В. О. Ключевський: "Релігійне мислення чи пізнання є такий же спосіб людського розуміння, відмінний від логічного чи розсудкового, як і розуміння художнє; воно тільки звернуто до більш високих предметів" [1].

Особливістю літургійного слова є його фасцинуючий вплив на адресата: воно має максимальну здатність переконувати, хвилювати, навіювати. Здатність до фасцинації пов'язана з побудовою-ритмом і експресією мови. Літургійні тексти — це витончені тексти з ритмом, звуковими і смисловими перекликами. Якщо звернутись до сучасного релігійного ритуалу — як компонента плану вираження конфесійної семіотики, цінного для віруючих своєю традиційністю та індивідуальною емоційністю, то можна говорити про втрату ним цієї фідеїстичної актуальності.

Слід зауважити і на особливому драматизмі, напруженні комунікації, яка включає фідеїстичне слово і пов'язана з тим, що людина за його допомогою звертається до вищих сил — невидимих і ніким не пізнаваних до кінця. Тому для текстів фідеїстичних жанрів характерна вища формально-смислово організованість, витонченість. Цим обумовлені такі загальні риси фідеїстичної поетики як звукові повтори різних видів і семантичний паралелізм, образність, принципова наявність "темних виразів" (наприклад, у православному богослужінні на церковнослов'янській мові), з чим пов'язана значна архаїчність сакрального слова, його смислово невичерпність, принципова протиставленість звичайній мові. Це слово діє сакральністю свого смислу.

Цим можна пояснити і високу ступінь клішівості, характерну для церковної служби: фідеїстичні тексти не породжуються кожен раз заново, а відтворюються в якості головних словесних творів та існують у пам'яті соціуму як стійкі

знаки з заданими функціями, які впливають силою своєї традиційності.

Отже, своєрідність слова, яке звучить на літургії, коріниться у двох його особливостях: по-перше, в універсальності слова як засобу спілкування і, по-друге, в тому, що слово — це засіб, а не тільки зміст, мета спілкування, семантична оболонка суспільної свідомості, а не тільки зміст свідомості [5], що особливо характерно для православної релігійної традиції. Й ікона, як і літургійне слово, мають риси універсальності, що знайшло своє втілення в канонічності цих мистецтв. І в іконі, і в слові важливий не тільки зміст, а те, що це ікона, слово, які мають зв'язок з первообразним. Але вже навіть людина XVI століття не задовольнялася цим: вона прагнула пізнати ікону як передачу подій Священної історії. Вона більш інтелектуально сприймала зміст літургії, і для неї вона важила не тільки як форма, а й як зміст, впливала силою свого змісту. Тому з часом мовна містеріальність була витіснена, зокрема в літургійній практиці уніатської церкви. Правилom хорошого тону стала передача сакральних текстів засобами простої мови, церковнослов'янська ж відіграла скоріше роль знаку, апеляції до історичного минулого. Священні тексти, які перекладаються на національну мову, можливо, частково втрачають свій сакральний потенціал, але не втрачають сили естетичного впливу, бо, входячи в літургійну практику, сприймаються як рідні, близькі, а тому здатні пробуджувати і впливати на релігійні почуття. Тому не обов'язково засобами церковнослов'янської мови прагнути перетворювати природне, людське, випадкове на священне з метою отримання віруючим духовного очищення — катарсису. Активну силу естетичного впливу має і національна мова, як і національна ікона. Ефект впливу богослужіння, під час якого людина зверталася до Бога рідною мовою, не зменшується, бо від цього саме спілкування з Ісусом Христом стає більш земним, теплішим, ближчим серцю людини (ікона як візуальний засіб теж досягала подібного впливу на людину через наближення божественних подій до земного життя).

"Національна мова вибудовує мовний світ народу, який не лише опосередковує його сприймання, розуміння й мислення, а й певним чином структурує, видозмінює ці процеси",— писав О. Потебня [4]. Адже мова не лише певним чином орієнтує і скеровує думку. Вона виражає певні вартості чи ідеали, етичні або естетичні, чи у дуже специфічний спосіб, різний у різних мов, перекодує їх у інтеріоріальний план нашої психіки, і в спосіб, притаманний саме цій, а не іншій мові — розкриває глибинний сенс цих цінностей, норм, ідеалів, сенс засадничо не пе-

рекладений іншою мовою. Так національна мова і національна ікона збагачує релігію, хоча свою картину світу людина може будувати і на основі церковнослов'янської мови. І в першому, і в другому випадку мова впливатиме силою свого духовного змісту, який несе літургія.

Отже, таким є слово як основа літургії. В богослужінні, за І. К. Язиковою, це: Слово, що звучить (Євангеліє, Апостол, молитви, проповіді,

спів); Слово зримо явлене— фрески, мозаїка, ікони; Слово — Бог живий, через причастя з ним поєднується людина [3]. Це слово не тільки збуджує учасника літургії, а й дає поштовх розвитку в ньому не встановлених меж розуміння слова. Історико-культурна епоха, ментальні особливості етносів накладають своє відбиття на осягнення духовного значення літургійного слова, яке постає для опредмечення образу.

1. *Бычков В. В.* Малая история византийской эстетики.—К., 1991.

2. Каприантъ, архимандрит. Євхаристія.— Париж, 1947.

3. *Бычков В. В.* Эстетический лик бытия (умозрение Павла Флоренского).— М., 1988.

4. *Потебня А. А.* Слово и миф.— М., 1989.

5. *Мечковская Н. Б.* Язык и религия.— М., 1998.

6. *Зема В.* Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Івана Вишенського // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.*— К., 1998.— Т. 5.— С. 82—92.

Kvasuk L. V.

THE WORD AND IMAGE IN THE SYSTEM OF LITURGICAL ACTION

The article is devoted to comprehension of liturgy's verbal and visual sides. Much attention is paid to the liturgy's symbolism as sacral-aesthetic phenomena, as correlation verbal and visual aspects.